

УДК 27-36

Мар'яна Нікітенко

ЧИСЛОВА ІНФОРМАЦІЯ «ЖИТТЯ ПРЕПОДОБНОГО ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО» ЯК КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ЙОГО ГЛИБОКИХ СИМВОЛІЧНИХ ЗМІСТІВ

DOI: 10.58407/litopis.240412

© М. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

Мета. У статті досліджено символічний зміст числової інформації, вміщеної в давньому «Житті преподобного Феодосія Печерського», що увійшло до складу Успенського збірника XII ст. і до Другої Касіянівської редакції «Києво-Печерського патерика» 1462 р. Зроблено **висновок** про те, що числа й дати, наявні в «Житті», значно помножують семантичні ряди цього твору, даючи змогу поглибити рівні його сприйняття. До того ж числова інформація твору, не зважаючи на її суто символічний характер, може прислужитися для відповіді на цілком конкретне запитання про час народження преподобного Феодосія Печерського і, відповідно, про вік, у якому цей святий помер.

Ключові слова: преподобний, Феодосій Печерський, «Житіє преподобного Феодосія Печерського», «Києво-Печерський патерик», «Успенський збірник», чернечий постриг, «Ліствиця» духовного вдосконалення, Никита Стифат, ворота Раю, Небесний Єрусалим, Успенський собор, ісихазм.

Картина первинної історії Києво-Печерського монастиря може бути суттєво доповнена завдяки прихованій інформації, що міститься в «Житті преподобного Феодосія Печерського». Особливо це стосується двох кордонів життя Феодосія: його народження та смерті. Як відомо, Феодосій помер у 1074 р., проте рік його народження давньоруські джерела не згадують. Відтак дослідники відштовхуються від дати заснування Києво-Печерського монастиря, що міститься в «Повісті временних літ» – 1051 р. Прп. Феодосій прийшов до Києво-Печерського монастиря в 1055–1056 рр.¹ або близько 1056 р.², коли йому було приблизно 20 років. Тобто народився святий десь у 1036 р. Отже, у 1074 р. Феодосій помер у віці приблизно 40 років.

У «Житті преподобного Антонія», вміщеному в виданні «Києво-Печерського Патерика» 1661 р., роком народження Феодосія названо 1029 р. Виходячи з цього джерела, святий дожив до 45 років.

Існують версії про народження Феодосія у 1008 чи 1009 рр. Ці версії, загалом прийняті в Церкві, враховують інформацію «Життя преподобного Феодосія», що міститься в Кас'янівських редакціях «Києво-Печерського патерика» XV ст. У них ідеться про рік постригу Феодосія – 1032 р. Відповідно, від цього року вираховують 23 чи 24 роки, у які Феодосій либонь прийшов до Києво-Печерського монастиря³. У цьому випадку Феодосій прожив 65–66 років. Тож досі не існує єдиної думки про рік народження прп. Феодосія, і відповідно – невідомо, у якому саме віці він помер. Зрозуміло, що це питання неможливо з'ясувати достеменно, але принаймні необхідно зрозуміти, як його усвідомлювали за Середньовіччя. Відтак уперше в науці пропонуємо розглянути це питання крізь призму символічної інформації «Життя преподобного Феодосія».

Як і «Києво-Печерський патерик», «Житіє преподобного Феодосія Печерського», створене Нестором Літописцем у 80-х рр. XI ст., наповнене числовою символікою. Вона по-

¹ Творогов О. Феодосий, игумен Киево-Печерского монастыря. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград, 1987. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 457.

² Печников М. Феодосий Печерский. *Большая российская энциклопедия*. Москва, 2017. Т. 33. С. 265–266.

³ Про прихід прп. Феодосія до Києво-Печерського монастиря в 23 чи 24 роки йдеться в пізніх Патериках XIX ст.

глибше та розширює ідейні змісти цього твору, помножує його семантичні ряди. Число-ва інформація була наявна вже в авторському тексті «Житія преподобного Феодосія», здебільшого збереженого у складі Успенського збірника XII–XIII ст. Ця книга – найдавніша пам'ятка східнохристиянської писемності, до корпусу якої поряд із традиційними перекладними творами житійної та церковно-учительної літератури входять оригінальні давньоруські, а також південнослов'янські твори.

У роботі над рукописом Успенського збірника брали участь два писарі, які писали уставом безпосередньо один за одним. Перший писар створив текст, починаючи від першого аркуша рукопису і до середини стовпця «г» 46-го аркуша. Другий писар розпочав текст одразу за першим і писав до кінця рукопису⁴.

Перехід від першого до другого писаря припадає саме на «Житіє преподобного Феодосія». Прикметно, що в тексті Житія, написаного другим писарем, з'являється загадкова нумерація, представлена числами від «61» до «100». Зазвичай вважають, що числа означають номери розділів, чомусь не виокремлені першим писарем, тому вони означені не з 1-го, а з 61-го⁵.

Проте важливо, що нумерація починається від числа «61» не на 46-му аркуші, з якого почав працювати другий писар, а аж на 49-му аркуші. Відтак імовірно, що загадкова нумерація не була творчим доробком цього другого писаря, а містилася вже в авторському тексті «Житія преподобного Феодосія», і другий писар її просто скопіював. До того ж числу «61» ніколи не передували числа від «1» до «60» – «номері розділів». Так само числа від «61» до «100» в жодний спосіб не виокремлюють частини тексту за логікою та змістом, як це належало б номерам розділів.

Впадає в око, що «останнім числом» «Житія преподобного Феодосія» є «100». Як ми писали в інших працях, це число має глибокі сакральні змісти, воно символізує довершеність Небесного Єрусалима⁶. Ми зокрема припустили, що число «100» знаменує вершину, апогей – найбільший ступінь наближеності до Бога. Саме числу «100» відповідає найсакральніша частина Великої Печерської церкви – зеніт її купола⁷.

Відтак, як міркуємо, завдяки введенню числа «100» до «Житія преподобного Феодосія», тут наголошено на думці про досягнення святим духовної досконалості, входження його в обитель Бога Трійці – Небесний Єрусалим. Саме тому це число є останнім у Житті Феодосія – ним мовби «увінчано» розповідь про земні подвиги та посмертні чудеса святого, а далі вже йдеться про його наступника – Стефана.

Якщо символіка числа «100», вміщена в «Житті преподобного Феодосія», доволі зрозуміла, то що ж означає число «61», від якого починається відлік? Знаменно, що сума «6» + «1», яка дорівнює «7», означає Ім'я Христа в знаменитому «Листі Авгара». Як вважали за Середньовіччя, в цьому «Листі» закодована духовна сутність Христа, символізована числом «7», що утворюється саме як сума «6» і «1»⁸. Відтак припускаємо, що число «61» у «Житті преподобного Феодосія» має передусім сакральний зміст: воно цюнайбільше уподібнює Феодосія Христові. Ось чому число «61» міститься не на початку твору, а наприкінці, де Феодосія описано як подвижника, котрий уже досяг вершин духовної досконалості.

Ще одним надто важливим і вельми показовим моментом є те, що різниця між числами «61» і «100» дорівнює «40». Зокрема, якщо вести відлік від «61», то «40» припадає саме на «100». Спадає на думку, що в такий спосіб у «Житті преподобного Феодосія» цього святого порівняно з пророком Мойсеєм. У наших попередніх працях багато сказано щодо образної паралелі «пророк Мойсей – Феодосій Печерський», імпліцитно наявної в Житті⁹. Зрештою, в давнину існувала біблійна традиція співвідносити образ пророка Мойсея з числом «40». Зокрема протягом 40 років Мойсей переховувався біля Синаю від гніву єгипетського фараона; 40 днів пророк пробув на Синаї у спілкуванні з Богом, коли дізнавався про Закон для ізраїльського народу, про влаштування Скинії та священства при ній; через 40 днів після покарання ізраїльтян за зраду (поклоніння золотому тільцю) Господь обіцяв помилувати їх та ввести у Край Обіцяний; після цього Мойсей ще залишався на Синаї

⁴ Успенський збірник XII–XIII вв. / Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон; под ред. С.И. Коткова. Москва, 1971. С. 20.

⁵ Жиленко І. Житіє прп. Феодосія Печерського. До історії редагування тексту. *Могилянські читання 2011 р.* Київ, 2012. С. 38–48.

⁶ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – поч. XII ст.). Київ, 2013. С. 267–347; Ї ж. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ, 2022. С. 322–373.

⁷ Нікітенко М. Святі гори Київські... С. 267–347; Нікітенко М. Небо на землі... С. 322–373.

⁸ Дет. про це чит.: Нікітенко М. Небо на землі... С. 431.

⁹ Там само. С. 508–534.

протягом 40 днів, розбиті скрижалі Завіту були знову написані, а порушений Ізраїлем заповіт з Богом – відновлений¹⁰.

Цікаво, що саме на 61 розділ поділене «Житіє преподобного Феодосія» в Другій Касіянівській редакції «Киево-Печерського патерика» 1462 р. Тут, на відміну від більш давньої редакції «Житія преподобного Феодосія» в Успенському збірнику, розділи, що йдуть від «1» до «61», логічно ділять твір від його початку на частини. Висловимо припущення, що в такий спосіб інок Касіян зберіг число «61» зовсім не випадково: книжник уважав, що це число називає кількість років, проведених Феодосієм на землі. Недарма число «61» «увінчує» «Житіє преподобного Феодосія» в Другій Касіянівській редакції Патерика так само, як в Успенському збірнику число «100» знаменує досягнення Феодосієм Небесного Єрусалима. Припускаємо, що в Успенському збірнику число земних років Феодосія – «61», співвідноситься з числом Небесного Єрусалима і досконалості – «100» як початок і кінець – Альфа й Омега – символ Христа, Якому уподібнено преподобного Феодосія.

Окрім названих, «Житіє преподобного Феодосія Печерського» містить ще декілька цікавих дат, які ніколи не аналізували з огляду на їх троповий чи семантичний зміст. Позаяк осмислення цих дат звичайно було суто «практичним», тобто позбавленим будь-якого символічного бачення. Однак саме герменевтичне вивчення «Житія преподобного Феодосія» дає змогу висвітлити деякі суперечливі питання, пов'язані з датами, уведеними до цього твору. Зокрема це стосується дати постригу Феодосія – року, що фіксує головну подію духовного життя святого на шляху його обоження-Спасіння.

У найдавнішій відомій редакції «Житія преподобного Феодосія», що увійшло до Успенського збірника, дату постригу святого не вказано. Вона вигулькнула лише в XV ст. – в тексті Першої та Другої Касіянівських редакцій «Киево-Печерського патерика» 1460 і 1462 рр. Рокм постригу святого в цих редакціях Патерика названо 6540-й чи 1032-й, коли київський стіл посідав князь Ярослав Володимирович¹¹.

Як вважають дослідники, дата постригу Феодосія – 1032 р. – геть не збігається з історичними реаліями. Позаяк усталена в науці версія первинної історії Києво-Печерського монастиря відносить народження обителі лише до сер. 50-х рр. XI ст. На думку відомого дослідника давньоруських літописів О. Шахматова, 1032 р. як дата постригу Феодосія походить із давнього «Житія преподобного Антонія Печерського». Як ми знаємо, це джерело, що мало потужний вплив на давньоруське літописання, відносило початок Києво-Печерського монастиря не до сер. 50-х, а до 30-х рр. XI ст. На думку О. Шахматова, дата 1032 р. була пов'язана не з постригом Феодосія, а з поставленням першого, невідомого на ім'я ігумена Києво-Печерського монастиря¹². Згідно з припущенням О. Шахматова, джерелом для вставок і доповнень, зроблених Касіяном у своїх редакціях «Киево-Печерського патерика», був невідомий нині Печерський літопис XII ст. Саме тут, як вважав учений, Касіян і надібав вказівку на рік постригу Феодосія¹³.

Свого часу відомий дослідник «Киево-Печерського патерика» Д. Абрамович припустив, що дату – 1032 р. у «Житії преподобного Феодосія» було штучно синтезовано автором Першої та Другої Касіянівських редакцій. На думку Д. Абрамовича, інок-крилошанин Касіян брав за основу своїх підрахунків інформацію «Слова про створення Великої Печерської церкви» і «Сказання, чому називається Печерським монастир», які увійшли до «Киево-Печерського патерика». Саме з цих творів, як вважав дослідник, впливає дата смерті Антонія Печерського – 1073 р. Д. Абрамович, зокрема, зазначав: «Преподобний Антоній Печерський, як можна бачити зі Слова про створення церкви (Успенського собору – М.Н.), помер за рік до смерті преподобного Феодосія, тобто у 1073 р., проживши в печері, не виходячи звідти 40 років: якщо так, то переселення в печеру мало відбутися в 1033 р., за змістом Житія і сказання, преподобний Феодосій тоді ж був уже з преподобним Антонієм, – отже він прийшов до нього і постригся аж ніяк не пізніше 1032 р.»¹⁴.

На думку відомої дослідниці історії Києво-Печерської лаври І. Жиленко, такі обчислення, що в результаті дали дату постригу Феодосія – 1032 р., були зроблені не Касіяном, а значно раніше – ізводником XIII ст., який спирався на інформацію з «Житія преподобного Антонія»¹⁵. Дослідником, так само як і О. Шахматов, вважає, що джерелом вставок Касіяна був невідомий нині літопис, проте відносить його не до XII, а до XIII ст., себто до

¹⁰ Хитрово В. Богошественная гора Синайская. Чтения о Святой Земле. Санкт-Петербург, 1899: Изд-е Императорского православного Палестинского общества. 51-е чтение. С. 16–24.

¹¹ Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. Київ, 1991. С. 29.

¹² Шахматов О. Разыскания о русских летописях. Москва, 2001. С. 197–198.

¹³ Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург: Изд-е Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, 1902. С. 94.

¹⁴ Там само. С. 74.

¹⁵ Жиленко І. Патерик Києво-Печерський. Київ, 1998. С. 229; Її ж. Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст. Київ, 1995. С. 64.

часів канонізації Антонія Печерського, адже саме тоді могло відбутися злиття авторської редакції «Повісті временних літ» з інформацією із «Життя преподобного Антонія»¹⁶.

Натомість версія про «просте обчислення», в результаті якого з'явилася дата постригу Феодосія – 1032 р., є вельми хисткою. Уперше зауважимо, що в «Житті преподобного Феодосія» з печерним затвором Антонія, що закінчився смертю старця у 1073 р., пов'язаний не постриг Феодосія, а його поставлення на пресвітерство. Зокрема в Житті одразу після глави 14: «О поставленні святого на презвітерство» йде глава 15: «О отлученні великаго Антонія»¹⁷. Згідно з Житієм, між постригом Феодосія та його поставленням на пресвітерство було чимало часу¹⁸. Тож 1073 р. в жодному разі не міг фокусувати відлік для обчислень дати постригу Феодосія.

До того ж впадає в око, що дослідники вказують дату постригу Феодосія у 1032 р. як досить «приблизну», адже він міг стати ченцем якщо не пізніше, то принаймні й дещо раніше цього року. Згідно з логікою середньовічного автора сакрального тексту отакий елемент «приблизності» і навіть «фантазійності» взагалі мусив бути виключений. Відтак наведені версії сучасних дослідників – абсолютно штучні (у негативному значенні цього слова – себто позбавлені правди), і не мають жодної рації з погляду людини Середньовіччя. Тут ми стикаємось із суто позитивістськими підходами до інформації середньовічного джерела, із нехтуванням його головним – символічним змістом.

Тож уперше в історії дослідження цього питання спробуємо врахувати символічний контекст Життя. Як ми показали в попередніх працях, у «Житті преподобного Феодосія» втілена ісихастська парадигма обоження людини¹⁹. У контексті цього бачення можемо усвідомити інкорпоровану в Житіє ідею найвищої гідності священства й ігуменства Феодосія. У творі йдеться про Одкровення Феодосію щодо Великої Печерської церкви, коли його осявало Божественне світло. Тема осяяння Феодосія Божественним світлом є в декількох місцях Життя. Зокрема в 20-му розділі: «**О прославленіи святого и о сіаніи божія свѣта**» йдеться про диво, яке споглядав ігумен монастиря Святого Архангела Михаїла – Софроній. Коли однієї темної ночі він ішов у свій монастир, то побачив світло над монастирем Феодосія. Тоді Софроній мовив: «**о, колико благостыня твоя, Господи, яко показалъ еси таковъ свѣтильникъ въ мѣстѣ семъ святѣмъ, преподовнаго сего мѣжа, иже, тако свѣтятся, просвѣщаетъ монастырь свой!**»²⁰.

Знаменно, що явище Божественного світла над монастирем сприймали як сяяння самого Феодосія. Ця розповідь описує вершину досконалості ченця-подвижника, який спершу був священиком (розділ 14 Життя)²¹, потім – ігуменом (розділ 16)²², і нарешті у 1062 р. розбудовував Печерський монастир, у якому поставив Богородичну церкву (розділ 17)²³. На думку О. Шахматова, дата 1062 р. є вельми ранньою і належить Никонові Печерському – укладачу Найдавнішого літописного зводу 1073 р.²⁴ Як бачимо, у «Житті преподобного Феодосія» теми священства, ігуменства та ктитинства засновника Києво-Печерського монастиря синтезовані з ісихастською парадигмою його обоження, себто із входженням святого в Божественне світло.

Відтак у «Житті преподобного Феодосія» його постриг (так само, як священство та ігуменство) пов'язані не з затвором Антонія (поготів не зі смертю Антонія в 1073 р.), а з досягненням Феодосієм святості – обоження, що зіставлене з конкретною подією – кінцем розбудови монастиря та поставленням головного Богородичного храму в 1062 р. Між початком духовного сходження Феодосія (себто його постригом у 1032 р.) і досягненням ним вершини духовного вдосконалення в 1062 р. минуло саме 30 років (1062 – 1032 = 30).

Враховуючи те, що в Церкві чернечий постриг здавна співвідносили з хрещенням, здобуття священства Феодосієм через 30 років після постригу можна розуміти в контексті церковних настанов. Згідно з 14-м правилом П'ятого Вселенського Собору, яке повторює 22-ге правило Карфагенського Собору та 11-те правило святого Григорія Неокесарійського (Чудотворця) (III ст.), «во пресвитера прежде тридесяти лет не рукополагати, даже если бы человек и весьма достоин был, но отлагати до уреченных лет. Ибо Господь Иисус Христос в тридесатое лето крестился и начал учить». Як бачимо, кількість років – «30», –

¹⁶ Жиленко І. Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст. С. 12.

¹⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 36.

¹⁸ Там само. С. 29–36.

¹⁹ Нікітенко М. Небо на землі... С. 508–534.

²⁰ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 42.

²¹ Там само. С. 36.

²² Там само. С. 38.

²³ Там само. С. 38–39.

²⁴ Шахматов О. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. *Летопись занятый археографической комиссией за 1907 г.* Санкт-Петербург, 1908. Вып. 20. С. 444–450.

коли людина може отримати священний сан, ототожнена в традиції Церкви з роками Христа, коли Він хрестився та взявся до проповіді Спасіння. 30 років – це *та* «повнота віку Христового», про яку ми чимало згадували в попередніх працях, де йшлося про образні паралелі «Життя преподобного Феодосія Печерського»²⁵. У традиції ісихазму ця «повнота віку Христового» означає вершину духовного вдосконалення подвижника, а в «Житті преподобного Феодосія Печерського» – духовну довершеність цього святого, коли він став священником та ігуменом саме через 30 років після свого чернечого постригу, що його порівняно із хрещенням.

Спадає на думку, що Житіє співвідносить набуття Феодосієм святості-обоження із досягненням ним найвищої – *тридцятій* сходини «Ліствиці» духовного вдосконалення. Річ у тім, що в традиції ісихазму число «30» символізує 30 років Христа, у які Він охрестився, розпочавши справу Спасіння людства. Зокрема, процес обоження людини великий ісихаст – преподобний Симеон Новий Богослов (X–XI ст.) – ототожнює зі зростанням людини «в міру літ Христа». Та сама образна паралель є й у преподобного Йоана Ліствичника, який у знаменитому й вельми популярному в Русі творі «Ліствиця» порівнює сходження подвижника тридцятьма щаблями «Ліствиці» духовного вдосконалення із надважким процесом досягнення «літ Христа».

Симптоматично, що головною умовою поставлення людини на ігуменство Симеон Новий Богослов уважає досягнення нею «літ Христа», себто духовної досконалості, що співвідноситься із числом «30». Наприклад, у «Житті преподобного Симеона» йдеться про поставлення ним на ігуменство свого учня – тридцятирічного Арсенія, який: «...тільки-но досяг віку Христового, а духом стрімко піднявся до мужа досконалого, що може пасти стадо Христове»²⁶.

Припускаємо, що кількість років духовного удосконалення преподобного Феодосія – «30» в давнину ототожнювали також із числом «3». Це бачення либонь містилося у вельми давньому джерелі, звідки походила дата постригу Феодосія – 1032 р. Річ у тім, що кількість років Христа – «30», яка в аскетичній традиції означає вершину духовного вдосконалення подвижника, водночас відповідає троїчному принципу обоження людини, відомому в чернецтві з давніх часів. Згідно з класичною схемою, наявною вже у таких ранніх авторів, як Євагрій Понтійський (IV ст.) та Йоан Апамейський (V ст.), чернече життя ділиться на три етапи духовного вдосконалення: «діяльність», «природне любоводіє» і «богослов'я» («споглядання»). Дотримуючись цієї схеми, преподобний Ісаак Сирий (VII ст.) пише: «Є три щаблі, які людина долає: щабель початківців, середніх і досконалих. На першому щаблі весь спосіб думок людини та роздуми бувають у пристрастях, хоча розум і спрямований на добре. Другий щабель є чимось середнім між пристрастю та духовним станом: думки звідусіль однаково приходять на цьому щаблі, і світло, і темрява не перестають з'являтися». Стосовно третього щабля, він характеризується одкровенням Божественних таємниць, коли Бог відкриває ченцеві двері як нагороду за його подвижництво»²⁷.

Вчення про троїчний принцип духовного вдосконалення людини – фундаментальна засада традиції ісихазму. Як зазначає протоієрей Олександр Геронімус, умне ділання – Ісусову молитву – традиція ісихазму співвідноситься із трьома послідовними щаблями духовного сходженням: 1) збирання розуму від зовнішньої неувважності всередину, 2) перебування розуму зібраним у серці в «одновимірній простоті», 3) піднесення розуму до Богоспоглядання. Із цими трьома етапами духовного поступу можна зіставити три міри молитви: 1) здобуття уважної умної молитви, 2) умно-сердечна молитва («літургійання розуму в сердечному храмі») і, нарешті, – 3) споглядання Бога (вихід поза межі тварного світу). Саме цим трьома ступенями молитви відповідає тричастинне ділення храму на притвор, наос і вівтар»²⁸.

Знаменно, що число «3» є одним із важливих смислових кодів «Києво-Печерського патерика»: тут воно є символом поступового духовного сходження-вдосконалення подвижника. Водночас у Патерику числа «3» і «30» ототожнені. Як ми показали в попередніх працях, цей феномен наявний у розповіді «Києво-Печерського патерика» про створення Великої Печерської церкви. Завдяки числовій символіці, втіленій у «Слові 1» Патерика, розбудову храму, починаючи із закладення і закінчуючи освяченням, співвіднесено зі

²⁵ Нікітенко М. Небо на землі... С. 508–534.

²⁶ Преподобный Симеон Новый Богослов. Преподобный Никита Стифат. *Аскетические сочинения в новых переводах* / Сост. и общ. ред. еп. Илариона (Алфеева). Санкт-Петербург, 2011. С. 134.

²⁷ Цит. за: Иларион (Алфеев), иеромонах. Мир Исаака Сирина. Москва, 1998. С. 93.

²⁸ Геронимус А. Богословие священнобозможия. *Синергия. Проблемы аскетики и мистики Православия* / Научн. сб. под общей ред. С. Хоружего. Москва, 1995. С. 151–176.

шляхом обоження (теозис) людини, яка піднімається до Бога-Трійці «Ліствицею Небесною», що має 30 щаблів²⁹.

У попередніх працях ми дійшли висновку, що в Патерику процес створення Великої Печерської церкви співвіднесено, по-перше, із постановням Руської Церкви і через це – із вивченням Церкви Вселенської; по-друге, з обоженням-освяченням творців знаменитого давньоруського монастиря. У контексті християнської числової символіки ці теми об'єднує число «30» чи еквівалентне йому «3». Ці думки наскрізно пронизують і «Житіє преподобного Феодосія Печерського», у якому йдеться про розбудову ним знаменитої чернечої обителі: спочатку Ветхого монастиря з Богородичним храмом у 1062 р., а згодом – Великої Печерської церкви³⁰. І хоча в Житті не вказано рік заснування Успенського собору, його подає «Повість временних літ» і «Києво-Печерський патерик» – це 6581 чи 1073 р.³¹ Проте рік смерті преподобного Феодосія – 1074 зафіксовано й у літописі, і в Житті.

Відтак три інкорпоровані в «Житіє преподобного Феодосія» дати: 1032 – рік постригу святого, 1062 – рік розбудови ним монастиря, 1074 – рік смерті Феодосія – створюють певний семантичний ряд. Якщо між постригом очільника Києво-Печерського монастиря й поставленням його на ігуменство минуло 30 років (1062 – 1032 = 30), то між цією останньою подією та смертю святого сплило 12 років (1074 – 1062 = 12). Знаменно, що й сама дата смерті Феодосія – 1074 р. містить сакральне число «12» (1+7+4=12). Тож у «Житті преподобного Феодосія» із давніх часів було «зашифровано» два числа – «30» і «12», що мали ключове значення для усвідомлення головних ідей цього твору.

Ми вже знаємо, що в контексті традиції ісихазму 30 років знаменують шлях досягнення Феодосієм святості-обоження (теозису) або «літ Христових». Імовірно, ці думки висловлені й крізь символічну призму числа «12», яким ознаменовано славне завершення земного життя святого, перехід його душі в Небесний Єрусалим – позаземне місто, числом якого є «12». Недарма преподобний Макарій Великий говорить, що на шляху духовного вдосконалення людини є саме 12 сходин: «Людині треба, так би мовити, пройти двадцять сходин і потім досягти досконалості»³².

Тож число «12», так само як і число «30», у «Житті преподобного Феодосія» можна розуміти у світлі концепції духовного поступу святого. Спадає на думку, що «два етапи» духовного зростання Феодосія, символізовані числами «30» і «12», можуть означати «двоє воріт ініціації», що їх здавна мислили як містичний кордон на шляху цілковитого преображення людини. Певна річ, у «Житті преподобного Феодосія» символіка «двоє воріт» мала достоту християнське і – вужче – ісихастське підґрунтя. Однак важливо, що уявлення про «двоє воріт ініціації» існували в різних культурах від сивої давнини, до того ж перші ворота, що їх називали «воротами людей», містилися на півдні, а другі – так звані «ворота богів», були на півночі³³.

Проте найбільш плідним є розгляд чисел «30» і «12», якими в «Житті преподобного Феодосія» ознаменовано дві вершини його духовного сходження, у світлі традиції ісихазму, і саме – крізь призму вчення преподобного Никити Стифата про дві брами Раю. У знаменитому трактаті «Про Рай» Никита Стифат розрізняє двоє врат, одні з яких ведуть у Царство Небесне, а другі – в Царство Боже. Перші ворота – це «божественне смирення», і розміщені вони на заході. Другі ворота розміщені на сході – це «досконала любов», що вона «тих, хто виходить ними, виводить в уділи Царства Божого».

Згідно з Никитою Стифатом, за першою брамою є Царство Небесне, «запашний рай Церкви Його». У контексті вчення преподобного Никити, тут можна здобути простір для «практичної філософії», яка означає аскетичну практику «умного чернечого ділання», себто Ісусової молитви³⁴. На цій «рівнині практичної філософії», у просторі Раю Царства Небесного зростають два дерева: Дерево Життя і Дерево Пізнання. Дерево Життя дає плоди містичного богослов'я, а Дерево Пізнання – плоди споглядання³⁵. Бачимо, що у вченні Никити Стифата своєрідно «переломилися» давні погляди про двоє воріт ініціації. Однак у цього великого ісихаста перші ворота – Царства Небесного («божественне смирення»), містяться на заході, а другі – Царства Божого («досконала любов») – є на сході.

²⁹ Нікітенко М. Небо на землі... С. 349–350.

³⁰ Нікітенко М. Герменевтика Києво-Печерського патерика: створення Великої Печерської церкви в контексті ідейної парадигми Життя прп. Феодосія. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2011. С. 109–119; Її ж. Сотеріологічна парадигма «Слова про створення Великої Печерської церкви» Києво-Печерського патерика. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2012. Вип. II. С. 289–300.

³¹ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 8.

³² Преподобный Макарий Великий. Духовные беседы. 2-е изд. Москва, 2013. С. 115.

³³ Там само.

³⁴ Преподобный Никита Стифат. Трактат о Рае. Гл. 30, 31. *Исихазм*. URL: http://www.hesychnasm.ru/library/nikita/disq_paradise.htm.

³⁵ Там само. Гл. 33.

Говорячи про двоє врат Раю, якими є смирення та любов, Никита Стифат підсумовує: «без них ... неможливо ані увійти до раю, ані до Царства Божого вийти, хоча існує багато доріг, що виводять до Царства Небесного. Адже будь-яка благочестива дорога веде того, хто нею йде, у ворота смирення на заході, і в такий спосіб крізь них вводить у рай» (вид. нами. – Авт.)³⁶. Згідно з Никитою, брамою Царства Небесного є Сам Христос, а брамником – Дух Святий³⁷.

Трактат Никити Стифата «Про Рай» був настільки відомий і популярний у Русі, що його ідеї відображені навіть у стінопису давньоруських храмів. На прикладі декорації інтер'єру Преображенського собору Мірозького монастиря (XII ст.) це переконливо показав В. Рожнятовський³⁸.

У контексті такого бачення можемо висловити припущення, що описане в «Житті преподобного Феодосія» досягнення ним першої вершини, ознаменованої числом «30», є результатом входження у «перші ворота» – Царства Небесного, які містяться на заході. Це входження розуміли в контексті вчення про обоження (теозис) й уподібнювали спасительному шляхові Христа. Згідно із середньовічними просторовими уявленнями та відповідно до традиції Церкви, цей шлях здійснювали зі сходу на захід – за рухом сонця. Цікаво, що в такому ж самому напрямку копали печери Київської лаври, адже їхні лабіринти прямують зі сходу на захід. Великі ісихасти – преподобні Симеон Новий Богослов і Никита Стифат – називають Христа Сонцем Правди, рух людини услід за Яким преображає її Божественним світлом.

Симптоматично, що на початку «Життя преподобного Феодосія» його уподібнено «денниці» – себто зорі (зірці), що з'являється на сході й рухається на захід. Описуючи прихід Феодосія у Київ із Курська, що лежав на схід від столиці Русі, Нестор Літописець зазначає: «яко же есть лѣпо, от вѣстока деньница изыде, събираючи окрест себе и ины многы звѣзды, ожидающе солнца праведнаго, Христа Бога»³⁹. Так само з денницею ототожнено Феодосія й у «Похвалі» йому, тут зокрема мовиться: «Радуйся, просвещеніє Рускыа земля, ибо яка деньница, на западе явлься, от вѣстока провься, всю Рускую землю просвьти!»⁴⁰.

Прикметно, що у візантійській традиції, яка прийшла в Русь, із зіркою ототожнювали Пресвяту Богородицю або Христа. Як приклад такого бачення можна навести зображення пророка Валаама на константинопольській іконі поч. XII ст. з монастиря Святої Катерини на Синаї. Валаам тут вказує на зірку, а сам сюжет відповідає тексту Книги Чисел (Числ. 24:17) про зірку, що сходить від Якова. Цей текст читали на Різдво Христове. У ньому найглибше розкривається догмат Боговтілення – народження Христа від Діви⁴¹. Отже, в «Житті преподобного Феодосія» його прихід у світ (народження) співвіднесений із Боговтіленням. Воно не лише є умовою Феодосієвого обоження, а й мислиться як рух Різв'яної зірки зі сходу на захід.

Згідно зі слов'янськими віруваннями, денниця – це ранішня зоря, що запалює «сонячний світильник»; вона – мати, дочка чи сестра сонця. Разом з іншими зорями – божественними дівами – денниця прислугує сонцю. Вона передвіщає схід сонця, веде його на небо та й тане в його променях. У «Житті преподобного Феодосія» це танення-розчинення ранішньої зорі в сонці усвідомлене в контексті ісихастського вчення про цілковите з'єднання людини з Богом (Сонцем Правди – Христом) – себто її обоження (теозис). Це бачення узгоджується з ученням преподобного Симеона Нового Богослова, який споглядання Бога ототожнює зі спогляданням сонця: «Я бачу Тебе, як сонце, споглядаю, як зірку, розглядаю, як світильник, запалений всередині посудини, і ношу у лоні, як перлину»⁴². Є в Симеона й образ Бога як зірки, що поступово перетворюється на сонце: «Ти буваеш видимий здалеку, як зірка, мало-помалу розширюєшся ... і бачишся, як сонце»⁴³. Усі ці думки можна застосувати до першого періоду життя преподобного Феодосія, ознаменованого числом «30». Саме тоді, уподібнившись Зірці та Сонцю Правди – Христові, Феодосій увійшов у «перші ворота» Царства Небесного, розташовані на заході.

Зрештою, досягнення преподобним Феодосієм другої вершини, ознаменованої в його Житті числом «12», усвідомлене як входження святого в «другі ворота» Царства Божого,

³⁶ Преподобный Никита Стифат. Трактат о Рае. Гл. 31.

³⁷ Там само. Гл. 51.

³⁸ Рожнятовский В. Перформативная иконография. Световые эффекты в пространстве восточнохристианского храма. *Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси* / Ред.-сост. А.М. Лидов. Москва, 2011. С. 423–427.

³⁹ Абрамович Д. Кисво-Печерський патерик. С. 23.

⁴⁰ Там само. С. 90.

⁴¹ Етинггоф О. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв. Москва, 2000. С. 28.

⁴² Цит. за: Иларион (Алфеев), архиепископ. Преподобный Симеон Новый Богослов и православное предание. Санкт-Петербург, 2010. С. 328.

⁴³ Там само. С. 328.

розміщені на сході. І якщо на початку Життя мовиться, що Феодосій провів сходження сонця, то наприкінці твору йдеться, що святий спочив у той момент, коли «сонце засяло», тобто коли воно зійшло. Тоді ж князь Святослав побачив вогняний стовп від землі до неба над Печерським монастирем⁴⁴.

Варто хоча б побіжно звернутися до топосу «сходження сонця» в момент смерті преподобного Феодосія, на чому акцентує його Житіє. Річ у тім, що в давнину схід сонця означав водночас і географічний схід: наприклад, вівтарі християнських храмів були орієнтовані на схід саме за сонцем. Тож у контексті «Життя преподобного Феодосія» в момент смерті святого його душа, абсолютно з'єднана із Сонцем Правди – Христом, опинилася там, де й справжнє сонце – на сході, себто в сакральній локації воріт Царства Божого. Ці «східні ворота» Царства Божого в символіці візантійського храму відповідають зенітові купола, де зображено Вседержителя. Також вони містично тотожні вівтарній апсиді, де зазвичай представлено Богоматір. Поєднання образів Пантократора та Богоматері в храмі знаменує Боговтілення, що є «воротами» для обоження-Спасіння людини.

Це бачення узгоджене з прадавньою символікою «вузьких воріт», крізь які досконала душа переходить із проявленого світу («космічної печери») до вищої духовної реальності. У ведичній традиції, наприклад, сонце завжди міститься в центрі Всесвіту. Центр світу – сонце та його промені – символізовані шестикінечною (шестипроменевою) хризмою, що утворює тривимірний хрест. «Вузькі врата» асоціюють із «сьомим променем», який пересікає сонце й відповідає «Вісі Світу» і «центру людського ества»⁴⁵. Тому про людину, яка «звернена до центру свого власного ества», говорять, що «сонце для неї сходить у Зеніті й заходить в Надвір'ї». Отже, таку людину ототожнюють із сонцем або з Центром – Богом-Абсолютом⁴⁶, себто в християнському розумінні – з людиною обоженою, святою.

Припускаємо, що в «Житті преподобного Феодосія» його смерть, символізовану числом «12», усвідомлено як успішну та перехід обоженої душі Феодосія в Небесний Єрусалим. Цей перехід здійснюється крізь «другі ворота» Царства Божого, із якими асоціювали найсвятіші місця храму – купол і вівтар. Спадає на думку, що успіння Феодосія в давнину могли співвідносити із ключовою дією, що відбувається у вівтарі храму. І щодо цього згадаймо два свідчення Нестора Літописця: одне – «Життя преподобного Феодосія» й друге – «Слова на перенесення мощей преподобного Феодосія». Згідно з першим джерелом, під час нічних молитов Феодосія вогняна дуга відійшла від купола Богородичної церкви Ветхого монастиря й зупинилася на місці зведення Успенського собору. А в «Слові на перенесення мощей преподобного Феодосія» йдеться, що коли було віднайдене нетлінне тіло святого, то від печери, де воно лежало, відійшли три світлові дуги й зупинилися на куполі Великої Печерської церкви, провіщаючи, що саме в цьому храмі мають бути покладені мощі святого.

Звернімо увагу, що в обох випадках Божественне світло наче зумисно пов'язане саме з куполом храму. Купол церкви, як відомо, найсакральніше місце християнського храму – символ Неба і вертикальна проєкція вівтаря, де на престолі відбувається найбільше християнське Таїнство – Перетворення Святих Дарів. Це Таїнство символізує Боговтілення, що є головною умовою обоження людини. Як ми припускали вище, обоження Феодосія символізовано в його Житті, вміщеному в Успенському збірнику, числом «100», а в «Киево-Печерському патерику» число «100» знаменує зеніт купола Великої Печерської церкви.

До того ж вогняна дуга, що «зупинилася» на куполі храму, може бути алюзією на найбільше диво всього православного світу – сходження Благодатного Вогню на Гроб Господній, що відбувається кожного Великодня. Це диво є свідченням Воскресіння Христа й запорукою воскресіння кожного християнина, досягнення ним Небесного Єрусалиму, числом якого є «100». Воднораз диво сходження Благодатного Вогню на Великдень співвідносять у Церкві із перетворенням Святих Дарів під час Євхаристії.

Тож на наш погляд, ця описана в «Житті преподобного Феодосія» вогняна дуга символізує головне Таїнство Церкви, що відбувається у вівтарі храму, – перетворення хліба й вина на Тіло і Кров Христові – образ Боговтілення та Воскресіння Христа. Саме в контексті такого бачення, імовірно, сприймали життя та смерть преподобного Феодосія Печерського: як земний шлях Христа від Різдва (Боговтілення) до Воскресіння (Великодня).

⁴⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 74.

⁴⁵ У християнському храмі вища точка цієї «Осі Світу» перебуває в зеніті купола й на престолі вівтаря храму, де здійснюється Євхаристія – перетворення хліба й вина на Тіло та Кров Христові, що лежить в основі обоження-освячення людини. У «Киево-Печерському патерику» ця точка ознаменована «числом Бога» – «100» і «числом Богоматері» – «50», що в своєму поєднанні символізують Боговтілення – Пришестя Христа в світ через Богородицю. Цю думку було висловлено в Великій Печерській церкві через образи Христа Пантократора в зеніті бані та Богоматері Оранти у вівтарній апсиді.

⁴⁶ Генон Р. Символи священної науки. Гл. 41: Узкие врата. *КулТиб*. URL: <https://coollib.net/b/310278/read#17>.

Якщо наше припущення слушне, то в «Житії преподобного Феодосія» створено «словесну ікону» святого. У цій іконі, за законами Середньовіччя, життя та успішня Феодосія співвіднесені із кульмінацією євхаристійної відправи – Таїнством Перетворення Святих Дарів. Воно відбувається в сакральному просторі вівтаря Успенського собору під монументальним образом Христа Пантократора, зображеного в куполі, і водночас – у вівтарній апсиді, де було представлено сяючий мозаїками образ Богоматері Оранти. Недарма в розповіді «Житія преподобного Феодосія» про закладення Успенського собору йдеться, що святого бачили зі здійсненими догори руками у «великому світлі» посеред монастиря. Либонь цей жест Феодосія є алюзією на жест священника під час євхаристійної Анафори, коли відбувається Таїнство Перетворення Святих Дарів.

Уміщений в «Житії преподобного Феодосія» топос вівтаря Великої Печерської церкви – Царства Небесного, куди входить обожена душа святого під час Євхаристії, вочевидь, утілювала сама монументальна фігура Богоматері Оранти. Щодо цього цікавим є спостереження стосовно образу Богоматері Оранти в Софії Київській Н. Нікітенко: «Оранта бере безпосередню живу участь у функціонуванні храму (його богослужінні – М.Н.)», – пише дослідниця. – Її німб, викладений нахиленими до центра золотими смальтами, сяє навіть без світла в уранішній сутні й у вечірньому присмерку. На мафорії Оранти кубики червоної, брунатної, чорної і золотої смальти викладено так, що на вечірні (початок богослужбового дня) з її покаянними молитвами він виглядав темно-пурпуровим; на утрени ж, що звершувалася у променях сходу сонця й знаменувала радість явлення Христа у світ, та під час Літургії, коли сонце перебувало в zenіті, мафорій триумфально сяяв золотом. Саме тут, у східній частині храму, коли загорялася вранішня зоря, являлося людям Сонце Правди – Спаситель»⁴⁷.

Усі ці світлові (=сонячні) ефекти, що мали потужний вплив на людей у храмі, відображені в «Житії преподобного Феодосія Печерського», позаяк у цьому творі йдеться про смерть (успіння) святого, що трапилась у мить зішестя сонця – коли воно «засяло». Відтак створений в Житії іконічний образ успішного Феодосія інкорпоровано у сакральний простір головного храму Києво-Печерської лаври, а саме – у його вівтар із сонцесайною мозаїкою, із яким водночас порівняно обожену душу Феодосія.

Зрештою, у «Житії преподобного Феодосія» і в «Слові» на перенесення його мощей, створених преподобним Нестором, в містичний спосіб поєднано два образи святого: один показує світлові Феодосія в його світлоносній молитві зі здійсненими догори руками в момент отримання ним Божественного Одкровення щодо Великої Печерської церкви. Другий – фокусує мислений погляд на успішні Феодосія символічно тотожному перенесенню його мощей із печер до Успенського собору. Ці дві ікони Феодосія є вічною Євхаристією, що відбувається в сакральному просторі вівтаря Успенського собору. До того ж двом іконічним образам Феодосія відповідали два сакральних числа – «30» і «12», що були інкорпоровані до Житія святого завдяки трьом датам: 1032, 1062 і 1074 рр.

Сам Успенський собор, із яким асоційовано життя та успішного Феодосія, є явленням на землі Небесним Єрусалимом, де Божественним світлом сяє величний образ Богоматері Оранти, яка вічно здійснює руки в молитві за людей. Водночас вівтар Великої Печерської церкви фактично ототожнено з Гробом Господнім в Єрусалимі, а Таїнство Перетворення Святих Дарів – із найсакральнішим моментом Великодня – сходженням Благодатного Вогню. Це диво є свідченням Воскресіння Христового, а, отже, і воскресіння обоженої душі Феодосія в Небесному Єрусалимі, сакральним число якого є «100». Із сакральним числом «100» співвідносили роки земного життя прп. Феодосія – 61, протягом яких він набув найвищого ступеню духовного вдосконалення.

У світлі вищесказаного, дата постригу преподобного Феодосія – 1032 р. не є результатом суто прагматичних, як пишуть, «простих обчислень» ані зводника XIII ст., ані інока Касіяна. Вона є глибоко символічною та ідейно вмотивованою з огляду на ісихастське богослов'я. Ця дата вельми рання, оскільки за символічним змістом відповідає системі уявлень, що панували в ранньосередньовічному Києві. Її нерозривний семантичний зв'язок з іншими двома датами, наведеними в «Житії преподобного Феодосія», – 1062 р. і 1074 р. – дає змогу припустити, що 1032 р. (як рік постригу Феодосія) містився ще в авторській – Несторовій – редакції. Внаслідок невідповідності цієї дати офіційній літописній версії постанови Києво-Печерського монастиря у 50-х рр. XI ст., 1032 р. ще за давньоруських часів було вилучено із Несторового «Житія преподобного Феодосія». Проте цей рік потрапив до інших джерел, які й були використані іноком Касіяном.

Зазначимо ще один важливий момент: якщо числом «61» ознаменовано кількість земних років Феодосія, тоді його життя в давнину ділили на такі віхи: святий народився **1013** р. Прикметно, що цей рік збігається із роком започаткування преподобним Антонієм

⁴⁷ Нікітенко Н. Ангели Софії Київської. Паломництво до святині. Київ, 2019. С. 90.

Києво-Печерського монастиря, згідно з Густинським літописом, куди ця дата потрапила либонь із давнього «Життя преподобного Антонія». Вочевидь ця дата є дуже ранньою: вона наче «фіксує» ідейну єдність між заснуванням Києво-Печерського монастиря прп. Антонієм і народженням Феодосія у 1013 р., який на початку 30-х рр. XI ст. прийшов до Києво-Печерського монастиря. У 1032 р. – тобто у 19 років – Феодосій прийняв чернечий постриг, а в 1062 р. – тобто у 49 років – він був обраний ігуменом Печерської обителі. Зрештою у 1074 р. – у віці 61 року – він помер, досягнувши вершин святості й цілковито уподібнившись Христові. Ця концепція узгоджується з історичними реаліями існування Києво-Печерського монастиря задовго до літописної дати заснування обителі в 1051 р.

Насамкінець необхідно сказати й про інші глибокі символічні змісти наведеного бачення, котре імовірно існувало за Середньовіччя. Маємо на увазі вік Феодосія під час його чернечого постригу – 19 років – та поставлення святого на ігуменство у 49 років.

Роздивимося середньовічну символіку числа «19» на конкретному прикладі: розписі zenіту купола Софії Київської. Передусім зазначимо, що число «19» розкладається на «10» і «9». Причому обидва ці числа за Середньовіччя символізували Бога. Про уподібнення числа «10» Імені Христа ми достатньо писали у попередніх працях⁴⁸, а число 9 відповідати грецькій літері «Ф», з якої починається грецьке слово «Феос» («Бог»), тож його вводили в різні семантичні системи, наприклад, число «9» фігурує в орнаментах вівтарної апсиди Софії Київської, як символ Бога – «Феос»⁴⁹.

Враховуючи принцип гематрії, поширений за Середньовіччя, число «19», як «10» і «9», так само являє «1» і «9». Знаменно, що в zenіті купола Софії Київської образ Христа Пантократора (символ «1» чи «10») ⁵⁰ розміщений у центрі медальйона, що складається з 9 різнобарвних, мов райдуга, кіл. Як зазначає Н. Нікітенко, «Райдуга – символ Завіту між Богом і людиною, встановленого після потопу на знак примирення Неба і Землі. Вона утворює коло як монограму Бога, символ Його довершеності й вічності. Водночас райдужний медальйон символізує небесний Престол Пантократора з дев'яти богоносних ангельських чинів. Містика найбільш сакраментального числа “дев'ять”, “тріади тріад”, означає розгортання назовні внутрішніх енергій Трійці. Невидимі безплотні сили, що сходять від Пантократора, оточують хоромом вічну Його славу. Райдуга навколо Пантократора, під образом якого віряни приймали причастя, акцентує зішестя на них від Христа Святого Духа»⁵¹.

Ми погоджуємося з такою інтерпретацією образу Христа Пантократора, оточеного райдужними колами, у zenіті купола Софії Київської. Проте наголосимо на поєднанні символіки числа «9» (кількість райдужних кіл) і «1» (єдиний центральний образ Пантократора). Річ у тім, що крізь містичне поєднання чисел «9» і «1», внаслідок якого утворюється «10», візантійська екзегеза розглядала ідею Премудрості Божої. Зокрема, у проповіді святого Йоана Златоуста на Євангеліє від Луки (15:8–10) читаємо: «І знову Премудрість, світоченосиця Христова, закріпивши свічку і поставивши її на свічнику хреста, всьому всесвітіві освітлює шлях до благочестя. Свічкою цією користувалася Премудрість Божа, коли шукала загублену драхму, єдину з десяти, тим самим дев'ять ангельських драхм збрала воедино. Хто ж жона, що має десять драхм, треба, кохані мої, мовити! То сама Премудрість Божа, що має десять драхм. Яких? Полічи: Ангели, Архангели, Начала, Влади, Сили, Престоли, Панування, Херувими, Серафими, – і Адам первозданний. Ось цю драхму Адамову, диявольською підступністю вкрадену і в безодню житейську вкинену, і розмаїтими гріховними насолодами засипану, Премудрість Божа, з'явившись, знову знайшла. Як знайшла, кохані? Зійшла з Небес, прийняла глиняну лампаду плоті, засвітила в ній світло Божества, закріпила на свічнику хреста, знайшла драхму у дворі цьому і у вівчарні ангельській поклала її»⁵². Із цього уривка зрозуміло, що образи Христа та Премудрості перебувають між собою у взаєминах водночас і тотожності, і відмінності. На нашу думку, тут явно читається ідея Втілення Христа через Богородицю, адже йдеться про «глиняну лампаду плоті» і «свічник» (відомий у Середньовіччі образ Богоматері), освітлену «світлом божества» і хрестом (Христом). На думку С. Аверинцева, саме «нечіткість меж образу Софії, відкритість цього образу вгору, в напрямку Бога-Слова, і вниз, в напрямку просвітленої “тварі” істотно пов'язана з глибинною природою самого поняття Премудрості. Адже у світі Софії частина дорівнює цілому, чия цілокупність вона вбирає у себе; у світі Софії нижче є подібним до вищого, чий образ воно вбирає»⁵³. Тож числом

⁴⁸ Нікітенко М. Святі гори Київські... С. 303;

⁴⁹ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. Київ, 2022. С. 237.

⁵⁰ Детально про це див.: Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 456–459.

⁵¹ Нікітенко Н. Мозаїки та фрески Софії Київської – Mosaics and Frescos of St. Sophia of Kyiv. Київ, 2018. С. 61.

⁵² Цит. за: Аверинцев С. До з'ясування напису над конхю центральної апсиди Софії Київської. *Софія-Логос: Словник*. 2-ге вид. Київ, 2004. С. 292–293.

⁵³ Там само. С. 293.

Премудрості – Христа – є «10», подібно до того, як числом Нового Адама – Боголюдини Христа – є «1», що разом із дев'ятьма янгольськими чинами знову-таки утворює «10».

Враховуючи таку символіку числа «19», вважаємо, що вік преподобного Феодосія під час його чернечого постригу (19 років) за Середньовіччя мали сприймати у такому ж ключі. Відтак постриг святого співвідносили з головним чинником, що призвів до цілковитого уподібнення Феодосія Христові. До того ж постриг Феодосія уявляли як сакральну дію Божественної Премудрості, сакральню тотожну Боговтіленню. Як Бог під час Боговтілення став Людиною, так і Феодосій внаслідок чернечого постригу досяг обоження – став богом за благодаттю.

Імовірно, у такому ж ключі сприймали за Середньовіччя й вік досягнення прп. Феодосієм ігуменства у 49 років. Річ у тім, що число «49» є «7», помножене на «7». Враховуючи те, що число «7» символізує Ім'я Спасителя, то взяте 7 разів воно як не найбільше «підтверджує» цей свій статус. До того ж число «49» у числовому еквіваленті дорівнює «13» ($4 + 9 = 13$). Із числом «13» у «Житті преподобного Феодосія» пов'язано початок духовних подвигів святого, котрі він розпочав саме в 13 років⁵⁴. Річ у тому, що за Середньовіччя число «13», так само як і число «7», символізувало Ім'я Христа – «Ісус Христос», яке грецькою мовою складається саме із 13 літер. У світлі такого бачення зовсім не випадково головний храм Київської Русі, присвячений Премудрості Божій (Софія Київська) мав саме 13 куполів. Це число Богородичного Акафіста, який символізував Премудрість Божу – Боговтілення – Пришестя в світ Христа через Богоматір. У Софії Київській число «13» було співвіднесене з вершиною храму, і вочевидь означало Ім'я Втіленого Бога – Ісус Христос⁵⁵.

Отже, сакральні змісти, котрі були пов'язані з датами, відкривалися освіченому та вдумливому читачеві давнього «Життя преподобного Феодосія», являючи різні грані святості знаменитого засновника Києво-Печерського монастиря. Смерть («успіння») Феодосія в 1074 р., коли йому виповнився 61 рік, водночас була тією «вершиною», з висоти якої таємниче «розкривалося» все його життя: народження у 1013 р., прихід до монастиря в 1032 р. і поставлення на ігуменство в 1062 р. Головним лейтмотивом твору Нестора Літописця було цілковите уподібнення Феодосія Христові, духовна сутність Якого міститься в Його Імені.

References

- Etynhof, O. (2000). *Obraz Bohomateri. Ocherky vyzantyskoi ykonohrafyy XI–XIII vv.* [Image of the Mother of God. Sketches of Byzantine iconography of the 11th–13th c.]. Moscow, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2011). *Hermenevtyka Kyievo-Pecherskoho pateryka: stvorennia Velykoi Pecherskoi tserkvy v konteksti ideinoi paradyhmy Zhyt'ia prp. Feodosia* [Hermeneutics of the Kyiv-Pechersk patericon: creation of the Great Cave church in the context of the ideological paradigm of the Life of St. Theodosius]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2012). *Soteriologichna paradyhma «Slova pro stvorennia Velykoi Pecherskoi tserkvy» Kyievo-Pecherskoho pateryka* [Soteriological paradigm of the «Word on the creation of the Great Cave church» of the Kyiv Pechersk patericon]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnoho prostoru rannokhrystyianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.)* [The holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2019). *Anhely Sofii Kyivskoi. Palomnytstvo do sviatyni* [Angels of Sophia of Kyiv. Pilgrimage to the shrine]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2022). *Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monast'ri (davnoruska doba)* [Heaven on Earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-dedication in the Kyiv-Pechersk monastery (Old Russian era)]. Kyiv, Ukraine.
- Rozhniatovskiy, V. (2011). *Performatyvnaia ykonohrafyia. Svetovye efekty v prostranstve vos-tochnokhrystyianskoho khrama. Prostranstvennye ykony. Performatyvnoe v Vyzantyy u Drevnei Rusy* [Performative iconography. Light effects in the space of the Eastern Christian temple. Spatial icons. Performative in Byzantium and Ancient Russ]. Moscow, Russia.
- Zhylenko, I. (1995). *Litopysni dzherela do istorii Kyievo-Pecherskoi lavry XI–XIII st.* [Chronicle sources to the history of the Kyiv Pechersk Lavra of the 11th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Zhylenko, I. (1998). *Pateryk Kyievo-Pecherskyi* [Paterik of Kyiv-Pechersk]. Kyiv, Ukraine.
- Zhylenko, I. (2012). *Zhyt'ie prp. Feodosia Pecherskoho. Do istorii redahuvannia tekstu. Mohylianski chytannia 2011 r.* [The life of St. Theodosius Pechersky. On the history of text editing. Mohyla readings 2011]. Kyiv, Ukraine.

⁵⁴ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. С. 24.

⁵⁵ Детально про це чит.: Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омєги... С. 369.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Nikitenko Maryana – candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (9 Lavrska St., Kyiv, 01015, Ukraine).

Email: maranik@ukr.net

NUMERICAL INFORMATION OF «THE LIFE OF SAINT THEODOSIUS PECHERSKY» AS A KEY TO UNDERSTANDING ITS DEEP SYMBOLIC MEANINGS

The purpose of the publication. The article examines the symbolic content of numerical information contained in the ancient «Life of saint Theodosius Pechersky», which was part of the Uspensky collection of the 12th c. and to the Second Kasianiv edition of the «Kyiv-Pechersk paterik» in 1462. It was concluded that the numbers and dates present in the «Life» expand and multiply semantic ranks of this work, making it possible to deepen the stages of its perception. In addition, the numerical information of the work, despite its purely symbolic nature, can be used to answer a completely specific question about the time of birth of St. Theodosius Pechersky and, accordingly, about the age at which this saint died.

Key words; monk, Theodosius Pechersky, «Life of the monk Theodosius Pechersky», «Kyiv-Pechersk paterik», «Uspensky collection», monastic tonsure, «Leaves» of spiritual improvement, Nikita Styphat, gates of Paradise, Heavenly Jerusalem, Uspensky cathedral, hesychasm.

Дата подання: 24 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 12 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Числова інформація «Життя преподобного Феодосія Печерського» як ключ до розуміння його глибоких символічних змістів. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 115–126. DOI: 10.58407/litopis.240412.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2024). Chyslova informatsiia «Zhytiia prepodobnoho Feodosiia Pecherskooho» yak kliuch do rozuminnia yoho hlybokykh symvolichnykh zmistiv [Numerical information of «The life of saint Theodosius Pechersky» as a key to understanding its deep symbolic meanings]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 115–126. DOI: 10.58407/litopis.240412.

